विनोबा-वार्ता

दैनिक साम्ययोग

मासिक वर्गणी १.५० पैसे | किरकोळ अंक १० पैसे

अंकः २०२) शनिवार ता. २८-११-६४ नोव्हेंबर

शहरात सर्वोदय कार्य —

बडोद्यात झालेल्या परिसंवादाचे निष्कर्ष

— सिद्धराज ढढ्ढा

भूदान, ग्रामदान आंदोलनाच्या रूपाने सर्वोदय आंदोलनाचे कार्यक्षेत्र मुख्यत: खेडे विभागातच राहिलेले आहे. सर्वोदयाचे कार्य बाह्य शक्तीच्या सहाय्याने फलद्रूप व्हावयाचे नसून लोकांची अभिक्रमशीलता जागवून आणि त्यांच्याच कर्तृत्वाने ते सिद्ध होणार असल्यामुळे ते आंदोलन प्रारंभी ग्रामीण विभागात फोफावले ही अेक साहजिकच घटना म्हणता येईल. खालचा पाया मजबूत झाल्यामुळेच आंदोलनांत चैतन्याचा संचार होऊ शकतो.

परंतु शहरवासीयांच्या जीवनातसुद्धा सर्वोदयाची दृष्टि ठेवून काम करण्याची नितांत गरज आहे. शहरवासी संख्येने कमी दिसत असले तरीहि आज समाजावर त्यांचाच प्रभाव आहे आणि शहरवासीच समाजाचे नेतृत्व करीत आहेत. चिन्तन व विचार विमर्श प्रामुख्याने शहरातूनच चाललेले असतात. ह्या शहर विभागातहि सर्वोदयाचे कार्य संघटितपणे उभारण्याचे आवाहन विनोबांनी १९६० सालीच इंदूर शहरातील आपल्या यात्राकालात आम्हाला केले होते. त्यांनी अेक प्रकारे आपली अग्रगामी योजना (पायलट-प्रोजेक्ट) तेथे सुरूच करून दिलेली आहे. मुंबई, बंगलोर, तेनाली, बडोदा, कानपुर, आग्रा इत्यादि शहरातहि मागील काही वर्षांपासून काम चाललेले आहे.

सर्व सेवा संघाच्या प्रबंध समितीने शहरात आतापर्यंत झालेल्या कामांच्या अनुभवाच्या आदानप्रदानासाठी व त्या आधारावर पुढील कार्यक्रम बनविण्यासाठी अेक परिसंवाद घ्यावा असे १९६४ सालच्या जुलै महिन्यात ठरविले होते. ह्या निर्णयानुसार ता.२०,२१ ऑक्टोबर रोजी बडोदा शहरात अेक परिसंवाद झाला. परिसंवादासाठी निरनिराळ्या प्रांतातून मोठ्या संख्येने कार्यकर्ते गोळा झाले होते. सामाजिक, शैक्षणिक व अन्य क्षेत्रात काम करणाऱ्या निरनिराळ्या क्षेत्रातील भिन्न मतप्रणालीच्या कार्यकर्त्यांनाहि, त्यांच्या अनुभवांचा लाभ मिळावा म्हणून, परिसंवादासाठी निमंत्रणे गेली होती. गुजरात सर्वोदय मंडळाने स्थानिक लोकांच्या सहकार्याने ह्या शिबिराची व्यवस्था केली.

१३ वर्षे भूदान आंदोलनाची उलटून गेल्यावरहि प्रथमतः च शहराबाबत गंभीरपणे विचार करण्यास कार्यकर्ते अेकत्र आलेले होते. सर्व सेवा संघाचे अध्यक्ष श्री. मनमोहन चौधरी हे परिसंवादाचे अध्यक्षस्थानी होते. खालील मुद्दे चर्चेसाठी ठेवले होते.

(१) शहरातील सर्वोदय कार्याचा हेतु कोणता असावा ? शहरातील कामापासून आमच्या कोणत्या अपेक्षा आहेत ?

(२) आजपर्यंतच्या कामात आलेल्या अनुभवाबाबत चर्चा आणि इष्ट हेतु साध्य होण्याच्या दिशेने त्या कार्याद्वारा गाठलेल्या मजलीचे मूल्यांकन.

(३) सर्वोदयाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी शहरात कसल्या प्रकारचे कार्यक्रम चालवावे, ह्या संबंधी दिशासूचन.

(४) शहरातील कार्याचे संघटन व संबंधित कार्यपद्धतिबाबतचे प्रश्न.

परिसंवादात झालेल्या चर्चेचे सार खालील प्रमाणे.

कार्याचा उद्देश्य

(१) आमच्या कार्याचा अेकमेव उद्देश्य म्हणजे सर्वोदय समाजाची स्थापना करणे. म्हणजेच जेथे शोषण व संघर्ष नसेल असा समाज बनविणें.

(२) हे परिवर्तन लोकांच्या स्वेच्छेने व लोक अभिक्रमाने व्हावे. शहरातील लोकात आज जो विस्कळितपणा, परस्पराबद्दल उपेक्षावृत्ति आलेली आहे, ती घालवून त्या जागी परस्पर संवेदना, करुणा व मैत्रीची भावना जागविणे. अेकमेकांच्या सुखदु:खात व दैनंदिन जीवनात परस्पराशी सहभागी झाल्याने हे शक्य होऊ शकेल.

(३) अंततोगत्वा शहरें आपल्या जीवन गरजांच्या पूर्तीसाठी मुख्यतः खेड्यांवरच अवलंबित आहेत. परंतु आजच्या पक्षपाती समाजव्यवस्थेमुळें त्यांना ह्या गोष्टीचे भान राहिलेले नाही. येवढेच नव्हे तर शहरवासीयात अेकप्रकारे अहंकार-उच्चतेची भावना निर्माण झालेली आहे. शहर व खेडी ह्यांच्यातील परस्परावलंबन व परस्पराबद्दल जबाबदारीची भावना ह्याचे भान शहरवासीयांना करविणे व त्यांना ग्रामाभिमुख बनविणे हाहि आमच्या कार्याचा अेक उद्देश्य आहे. आज सामान्यपणे साझेदारी व जबाबदारीची भावना शहरातील मालक मजुरात निर्माण व्हावी असा प्रयत्न चालतो परंतु हा अर्धवट विचार आहे. ह्या हिस्सेदारीत गावें व अन्य समाजालाहि स्थान असले पाहिजे.

(४) ग्रामस्वराज्याचा विचार शहरातील बुद्धिजीवी लोकांनी स्वीकारावा. सर्वोदयाचा व ग्रामस्वराज्याचा विचार ते समजून घेतील आणि ग्रहण करतील असा प्रयत्न कार्यकर्त्यांकडून व्हावा.

(५) भूदान, ग्रामदान आणि ग्रामस्वराज्य प्रस्थापनेचे जें कार्य आज खेड्यातून चालले आहे, त्या कामाबाबत शहरवासीयांच्या मनात सहानुभूति निर्माण करावी, आणि त्यांच्याकडून ह्या कामासाठी साधनदान व संपत्तिदान मिळवावे.

(६) सामाजिक जीवनात आज जी फुटीर वृत्ति बळावत आहे ती घालवून त्या जागी अेकीकरणाची-'इंटीग्रेशन'-ची भावना निर्माण करणे.

प्रश्नाचे स्वरूप व कार्याची दिशा

शहरांची एक विशेष परिस्थिति आहे. उदाहरणार्थ मोठ्या संख्येत लोकांची अेकत्र वास्तव्य करणे, बुद्धिजीवी लोकांची फुगलेली संख्या, परस्पर संपर्क व अवलंबनाचा अभाव. स्वराज्यानंतर आमच्या देशात शहरांची वाढ झाली व काही नवीन मोठी शहरे वसली, पण त्यापाठीमागे प्रमाणबद्धता किंवा योजक बुद्धीचा अभाव दिसतो. त्यामुळे आज शहरी जीवनात अनेक प्रश्न उपस्थित झालेले आहेत. मोठमोठ्या उद्योगांसोबतच, समाजसेवा करणाऱ्या संस्था व शिक्षण संस्थांची केंद्रें पण मोठ्या शहरातच केंद्रित झालेली आहेत. त्यामुळे मूळच्या प्रश्नांत आणखी नवो भरच पडली आहे. त्यामुळे निर्माण झालेल्या प्रश्नांवर आपण विचार करावा. त्यासाठी विज्ञान, तंत्रज्ञान ह्यांची मदत घ्यावी, आणि क्षमतावान लोकांसोबत विचार विमर्श करावा व लोकात ह्या प्रश्नाबाबत चर्चेद्वारा हालचाल निर्माण करावी. आज शहरी जीवन हे विषमता व संघर्ष ह्यांचे प्रतीकच बनलेले आहे, तरीहि आज शहरांची आम्हाला उपेक्षा करून चालणार नाही. कारण आज शहरे आमची ब्रेन-ट्रस्ट-बुद्धिभांडारे-बनलेली आहेत. शहरातील लोकांच्या दु:खांबाबत आम्हाला सहवेदना असावी व त्यांचे प्रश्न सोडविण्याच्या कामातहि आम्ही सहयोग द्यावा, त्यांच्यात अभिक्रम जागृत करावा. शहरात वसणाऱ्या सज्जन लोकांची व सेवाभावी संस्थांची आम्ही ह्या कामी मदत घ्यावी. शहरे आणि खेडी ह्यांच्यात आम्हाला सामंजस्य निर्माण करावयाचे आहे. गावांना काहीसे शहराचे रूप व शहरांना ग्रामीणस्वरूप आम्हाला द्यावयाचे आहे. आमची अल्पशक्ति लक्षात घेता संपूर्ण शहराला आम्ही हात न घालता मोहल्ल्यापासून कामाला प्रारंभ करावा. शहरात प्रभावशाली काम करण्यासाठी सातत्य व स्थैर्याची गरज असते. आठदहा वर्षेतरी हेच काम करीत रहायचे आहे असे समजूनच कार्यकर्त्यांने शहरातील कामाला हात घालावा.

शहरातील बहुतांश प्रश्न उद्योग-व्यापाराशी संबंधित असतात. खेड्यातील उत्पादनाचे मुख्य साधन जी जमीन तिच्या मालकी संबंधी व व्यवस्थेसंबंधी आम्ही समाजासमोर अेक नवीं दृष्टि ठेवली आहे. शहरातील आजीविकेचे मुख्य साधन उद्योग धंद्यांचे असते. तेव्हा त्या धंद्यांची मालकी, त्या धंद्यात काम करणारांचे परस्पराशी नाते, धंद्यांची रचना ह्याबाबत आमचे विचार स्पष्ट तऱ्हेने लोकांसमोर आम्हाला मांडता आले तरच आम्हाला शहरात यशस्वीपणे काम करता येईल. हे अत्यंत महत्वाचे प्रश्न असून त्याबाबत सखोल अध्ययन आम्हाला करावयास पाहिजे.

आज अेका बाजूला उद्योगधंद्यात व्यक्तिगत मालकी तर दुसऱ्या बाजूला सरकारी मालकी ह्या दोनच पर्यायावर चर्चा होत असते. प्रायवेट सेक्टर व पब्लिक सेक्टर-म्हणजे खाजगी क्षेत्र किंवा सरकारी मालकी ऐवजी, सरकारी पद्धति

www.vinoba.in

हा तिसराहि पर्याय होऊ शकतो ह्याकडे लोकांचे असावे तितके लक्ष गेलेले नाही. शहरात छोटे छोटे उद्योग धंदे नगरपालिका सुद्धा चालवू शकते. काही शहरात छोटे मोठे उद्योग, बस सर्व्हिस इत्यादि नगरपालिका किंवा सहकारी संस्था द्वारा चालविण्याचे प्रयोग झालेले आहेत. अन्य देशातहि हे प्रयोग झालेले आहेत व होत आहेत. परंतु ह्या 'सेक्टर' च्या विकासाची चिंता सरकार किंवा नगरपालिकांना असल्याचे दिसत नाही.

तात्कालिक प्रश्न

शहरात जे तात्कालिक प्रश्न व संघर्ष निर्माण होतात त्यासंबंधी, व महागाई आणि भ्रष्टाचार ह्यामुळे सामान्य जनतेला जो त्रास होतो त्या संबंधी, आमचे धोरण काय असावे हा अेक मोठाच प्रश्न आहे. परिसंवादात ह्या विषयाबाबत सविस्तर चर्चा झाली. ह्या प्रश्नांची उपेक्षा करुन आम्ही शहरात काम करु शकणार नाही ह्याबाबत सर्वांचे अेकमत दिसले. आम्ही ह्या प्रश्नांची उपेक्षा केली तर लोकांना आमचे आकर्षण राहणार नाही व आमचा प्रभाव पण जनमानसावर पडणार नाही. परंतु ह्या प्रश्नांची पूर्णत: सोडवणूक आमच्याकडून होऊ शकणार नाही व आमची ती ताकद पण आज नाही.

ह्या तात्कालिक किंवा अशाच व्यापक प्रश्नावरुन जे दंगे होतात, त्यांत आम्ही किती पडावे व कशाप्रकारे वागावे ह्याबाबत चर्चा करतांना मतभेद झाले. काहींचे मत होते की आमची शांतिसेना अजून बनलेली नाही. ती जो पर्यंत बनत नाही तोपर्यंत हे थोडे थोडके सैनिक शहीद झालेहि होऊ शकतील, परंतु शांति सेनेचे दर्शन त्यातून साकारणार नाही. तेव्हा शांतिसेना बनेपर्यंत ह्या संधिकालात आम्ही ह्या प्रश्नात पडू नये. शांतिसेनेचे मुख्य काम अशांति-शमन हे नसून समाजपरिवर्तनाचे आहे. काही मित्रांचे मत होते की परिस्थितीचे केवळ विश्लेषण करुन आणि आपले मतप्रदर्शन करुन आम्हाला चूप बसता येणार नाही. मोहल्ल्या मोहल्ल्यात लोकांना गोळा करुन, लोकांसमोरील प्रश्न व अशांति निर्माण करणारे प्रसंग ह्यांची त्यांच्या सोबत आम्ही चर्चा करुन प्रसंगाला तोंड देण्यासाठी लोकांना प्रशिक्षण द्यायला हवे. व ते प्रश्न सोडविण्यासाठी आम्ही सरसावले पाहिजे.

शेवटी सर्वांच्या मतांचे सार हेच राहिले की ह्या प्रश्नाबाबत निश्चित आदेश देता येणार नाही. मुख्यत: हा एप्रोच-व ऍटीटच्यूड-दृष्टिकोण व धोरणा-संबंधीचा प्रश्न आहे. दंग्याच्या वेळी त्याच्या शमनार्थ उडी घ्यावी की न घ्यावी हा व्यक्तीच्या अंत:प्रेरणेचा विषय आहे. तेव्हा दैनंदिन प्रश्नाबाबत विवेक बाळगून आम्ही काम करायला हवे.

कार्यक्रम

आमच्या कामाचा उद्देश्य आणि शहरातील प्रश्नांचे स्वरूप ह्यांची वर जी चर्चा आली आहे त्याला अनुसरुनच आमचा कार्यक्रम असायला हवा. शहरात अनेक प्रकारची कामे करता येतील. त्या त्या शहराची परिस्थिति व कार्यकर्त्यांची शक्ति व योग्यता असेल त्यानुसार कार्यक्रमाचे स्वरूप भिन्न भिन्न असेल. तरीहि काही कार्यक्रम असे आहेत की जे सर्व शहरांना सारखेच लागू पडतील. कारण काही प्रश्न सर्व सामान्य आहेत आणि आमचे ध्येयहि समान आहे. काही कार्यक्रम विशेष परिस्थिति लक्षात घेऊन ठरवावे लागतील. खाली जो कार्यक्रमांचा आराखडा दिला आहे तो आदेशात्मक नसून दिशादर्शनासाठी दिलेला आहे.

सर्वसामान्य कार्यक्रम

१) शहरातील बुद्धिजीवी लोकांची ग्रामस्वराज्य व सर्वोदयाचा विचार ह्याला मान्यता मिळविण्यासाठी त्यांच्यात विचार प्रचाराचे काम चालावे. त्यासाठी साहित्य प्रचार, पत्रिकांचे ग्राहक व साहित्य प्रदर्शनी इत्यादि कार्यक्रम त्यात येतात.

२) शांतिसेना कार्य--त्यात किशोर शांतिदल, शांति केंद्रांची स्थापना, मोहल्ल्यात सेवा कार्य ह्या गोष्टी येतात. सर्वोदयपात्राचा कार्यक्रमसुद्धा ह्या सोबत जोडावा. सर्वोदयपात्र व शांतिसेना हे परस्पर पूरक कार्यक्रम आहेत. शांति-सैनिकांद्वारा त्या विभागात सेवाकार्य होत नसेल तर सर्वोदयपात्रें टिकणार नाहीत, आणि सर्वोदयपात्रे टिकली नाहीत तर शांतिसेना उभारणे मुष्किल होईल. विनोबाजींनी सांगितलेच आहे की दर पाच, दहा हजार लोकसंख्येमागे अेक शांति सैनिक असावा. आणि त्या शांति-सैनिकाचे 'प्रेमक्षेत्र' असावे; म्हणजे शांतिसैनिकाच्या इच्छेला मान देणारी ती हजार, दोन हजार कुटुंबे असावीत.

विद्यार्थीत काम

त्यासाठी अध्ययन केंद्र, उच्च स्तरावरील नाटके, अभिनय, सहली, शिबिरें इत्यादि कार्यक्रम होऊ शकतात. किशोर शांति दलाच्या संघटनेद्वारा हे काम होऊ शकते.

४) नागरिकांत परस्पर सहकार, मैत्री आणि करुणेचा विकास होण्यासाठी मोहल्ल्या मोहल्ल्यांतून लोकांच्या दैनंदिन जीवनात परस्पर सहयोग घडवून आणण्याच्या कार्यक्रमांना चालना द्यावी. त्या दृष्टीने मुंबई शहरांतील विले पारले येथील अनुभव उत्साहवर्धक आहे.

५) ग्रामदान, ग्रामविकास इत्यादि कामांसाठी साधनदान व संपत्तिदान आदि द्वारा लोकांचा प्रत्यक्ष सहयोग मिळेल अशा तऱ्हेच्या कार्यक्रमांचे आयोजन.

काही अन्य कार्यक्रम

भिन्न शहरातील परिस्थिति लक्षात घेऊन खालील पैंकी काही कार्यक्रम हाती घेता येतील.

१) समाजाने उपेक्षिलेल्या वर्गांत किंवा-'स्लम्स'-घाणेरड्या वस्तीतील लोकात सेवाकार्य.

२) महिलांतील कार्यक्रम.

३) मजूर मालक संबंध म्हणजेच मजूर क्षेत्रातील कार्य.

४) उद्योगात दान प्रक्रिया म्हणजे भागीदारीचे प्रयोग.

५) मोफत विणाईची सवलत लक्षात घेऊन वस्त्र-स्वावलंबनाचे कार्य व मजूरी-च्या दृष्टीने खादीकार्य.

अभिक्रम कसा जागृत होईल ?

वरील कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी लोकांचा अभिक्रम कसा जागेल किंवा कार्यकर्ते कसे पुढे येतील ? अेका निर्धारित मर्यादित क्षेत्रात स्थिरचित्ताने, सातत्यपूर्वक काम करण्याची चर्चा वर येऊनच गेली आहे; त्याशिवाय कार्यकर्त्यांचा गुणविकास व आचरणाचा पण कार्यावर महत्वपूर्ण परिणाम होत असतो हे त्यांनी लक्षात ठेवावे.

विचार प्रचार, साहित्यविक्री इत्यादि कार्यक्रमांचे स्वरुप बरेचसे अेकांगी असते. संगीत, कला, मनोरंजन इत्यादि गोष्टी ध्यानात घेऊन मोहल्ल्या मोहल्ल्यात प्रदर्शनी, नाटके इत्यादि कार्यक्रम घेतल्यास नवीन कार्यकर्ते पण मिळतात असे अनुभवास आले आहे. शहरातील लोकांजवळ बराचसा वेळ रिकामा असतो. त्यावेळेचा दुरुपयोग होण्याऐवजी अशा कार्यक्रमामुळे त्यांचा वेळ सत्कारणी लागतो.

साधारणपणे आमचा आचार विचार व वेश भूषेबाबत अेक संकुचित दृष्टिकोण असल्याचे आढळून येते. भिन्न आचार, पोशाख ह्याबाबत उदार आणि सहिष्णु दृष्टिकोण आम्ही सोडल्यास लोक आमच्यावर नाराज होतील. सुट्टीच्या दिवसात विद्यार्थ्यांची शिबिरे व सहली घेतल्या तर नवीन कार्यकर्ते आम्हाला लाभतील.

सर्वोदय पात्राचा विनियोग

सर्वोदय आंदोलनासोबत त्या भागाचा संपर्क साधण्यासाठी आणि विचारात व्यापकता आणण्यासाठी सर्वोदय पात्रातील उत्पन्नाचा सहावा हिस्सा सर्व सेवा-संघाला द्यावा ह्याबाबत सर्वजणांचे अेकमत झाले. आणि बाकी उरलेल्या धान्याचा किंवा रकमेचा विनियोग दात्यांना माहिती पुरवून, अथवा त्यांचा सल्ला घेऊन, स्थानिक कामासाठी करण्याची सूट असावी असे बहुतेकांचे मत पडले. शांतिसेनेचे काम त्या भागात चालत असेल तर ती रक्कम त्या कामी खर्च करण्यास हरकत नाही; परंतु तेथे जर काम नसेल तर जेथें काम चालले असेल तेथे ती रक्कम पाठविता येईल. परंतु व्यवहारात हे कितपत साधेल ह्याबाबत शंकाकुलवृत्ति आढळली.

परिसंवादाच्या शिफारशी

१) सर्वोदयाच्या दृष्टीने उद्योगधंदे, व्यापार आदीचे स्वामित्व, स्वरूप, संघटण इत्यादि प्रश्नांवर विचार करण्या-साठी सर्व सेवा संघाने अेका अध्ययन समितीची तावडतोब नियुक्ति करावी.

२) उद्योग, व्यापार आदि क्षेत्रात ट्रस्टीशिपच्या दिशेने जेथें काम चालले असेल त्याबाबत माहिती संग्रहीत करून पुस्तिकेच्या रूपाने ती जाहीर करावी.

३) आजसारखाच नगर कार्यासाठी दरवर्षी अेक परिसंवाद घडवून आणावा.

४) शहरात सर्वोदयाच्या कामाचा प्रसार होण्यासाठी सर्व सेवा संघातर्फे अेखाद्या व्यक्तीची नियुक्ति व्हावी व त्याने निरनिराळ्या शहरात ह्या दिशेने जे कार्य चाललेले आहे त्या कामाशी संपर्क ठेवून परस्परांच्या कामात समन्वय साधावा.

५) सर्वोदय पात्रातील संग्रहाबाबत सर्व सेवा संघाने आपली नीति स्पष्टपणे जाहीर करावी.

---०---

देवा ! तुझ्यादासांना सदा दु:खच का ।

कांही दिवसापूर्वी हृदयाला व्यथित करणारे वृत्त वृत्तपत्रांतून दृष्टीस पडले ! मन खिन्नतेनं व्यापलं ! विचार स्वैर धावूं लागले··· अन् मुखांतून उद्गार-बाहेर पडले !

"देवा ! तुझ्या दासांना सदा दु:खच का !"

फिरून संतोषजनक विचार मनांत आला. कुणी सांगावे ? स्वामी विवेका-नदांनी म्हटल्याप्रमाणे हे दु:खच परम सुख होईल.

भूदान प्रणेत्याची-अेका महान कर्म योग्याची-पू० विनोबाजींची पदयात्रा चालू असतांना ते भोंवळ येऊन कांही क्षण निश्चेष्ट पडले. अर्थात डॉक्टरी सल्ल्यानुसार त्यांना आपली "भ्रमंति"-मार्ग भ्रमण-ध्येयाची वाटचाल थांब-वावी लागली. शरीर दौर्बल्याचा क्षणभर विजय झाला. अथवा अतिशय श्रमामुळे

(पान ४ वर)

www.vinoba.in

हेमडी ग्रामदानी गांवच्या सामूहिक जीवनाचे दर्शन

शंकरराव वेले, वर्धा.

कुलाबा जिल्ह्यातील हेमडी या ग्रामदानी गांवाला महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध विधायक कार्यकर्ते, नाग विदर्भ चरखा संघाचे अध्यक्ष, श्री. शंकरराव वेले यांनी गेल्या महिन्यात आपल्या सहकाऱ्यांसह भेट दिली. त्या गांवात त्यांना जे दर्शन झाले ते त्यांनी या लेखांत दिले आहे.

हेमडी हे गांव गेल्या दोन तीन वर्षांत नवीन वसाहतीच्या रूपांत वसविलेलें छोटेसे गांव. १४ कुटुंबांचे व १०४ जनसंख्या असलेले कुलाबा जिल्ह्यात, पेण तालुक्यात, पू. विनोबाजींच्या जन्मस्थानापासून, म्हणजेच गागोदे गांवापासून, फक्त दोन मैलावर हे गांव आहे. पूणें अलिबाग एस्. टी. च्या बस मार्गावर, पेणच्या अलिकडे, पूर्वेस ९ मैल, सडकेच्या कांठीच असलेली ही छोटीशी वसाहत आहे.

गागोदे परिसरातीलच हे गाव असल्याने, तेथील शुद्ध विचारांच्या प्रवाहाचा परिणाम हेमडीच्या आदिवासीयांना मानवला. चांगल्या गोष्टींचा प्रसार सर्वत्र एकसारखा होताना आजच्या कलियुगांत अनेक अडचणी असूं शकतात. त्याला अनुसरूनच म्हणा अगर कांही म्हणा, हेमडीने त्या सर्व अडचणींना तोंड देऊन त्या परिसरातील इतर गांवापेक्षां आघाडी मारली आहे हे प्रत्यक्ष दर्शनानंतर कळून येतेच.

महाराष्ट्र प्रदेश नवनिर्माण समितीचे मुख्य संयोजक श्री. गोविंदराव शिंदे, महाराष्ट्र सेवा संघाचे मंत्री श्री. ना. रा. सोवनी, यांच्या सोबत दिनांक २४-१०-६४ ला हेमडी गांवाला जाण्याचा सुयोग जुळून आला. आम्ही तेथे गेलो. त्या गांवाचे दर्शन घेतले, आणि त्या दर्शनातून जे प्रत्यक्षांत कळले ते आज माहिती रूपात प्रसिद्ध करीत आहे.

फार प्रसिद्धि झाली कीं, दृष्ट लागते म्हणतात. देवादिकानाही पृथ्वीवर फार चांगले होत असलेले पाहवत नाही. मग आम्ही तर मानवच आहोत. म्हणून ह्या गांवाला दृष्ट लागूं नये, कोणतीहि क्लृप्ति योजण्यास कोणालाच गुंजाइश मिळूं नये ह्याची काळजी आम्ही स्तुति पाठकांनी घ्यावयास हवी. तशी तर त्या गांवाचे पालन पोषण करून विकासाच्या मार्गावर नेणारे तेथील प्रमुख कार्यकर्ते श्री. निरंजन मेणसेजी काळजी वाहतच आहेत. आई आपल्या मुलाला दृष्ट होऊ नये म्हणून बाळाच्या सुंदरतेत थोडेसे गालबोट लावून ठेवते. तितकी काळजी घेण्याची जबाबदारी सर्वांचीच आहे, हे अनुभवाने मी येथे नमूद करीत आहे.

प्रगति पथावर

हेमडी हें गांव मूळचे एकत्र वसलेलें नव्हते. आदिवासीयांच्या रीतिरिवाजाप्रमाणे एक एक, दोन दोन कुटुंबे, कोठे तरी उंचावर, आपल्या झोपड्या बांधून १-१॥ मैलाच्या क्षेत्रफळाच्या जागेत मुष्किलीने १०-२० कुटुंबे राहून, आपले गांव समजत असत. १९६१ साली महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधिच्या गागोदे केंद्रातील कार्यकर्त्यांनी व सर्वोदय मंडळाच्या कार्यकर्त्यांनी भूदान-ग्रामदानाचा प्रचार करून आठ गांवे गागोदे परिसरातील ग्रामदानात मिळवली. त्यातूनच पुढे आलेले हेमडी हे गांव होय.

आदिवासीयांना भूदानांत जमीन वाटली गेली होती, त्याचेच रूपांतर हेमडीच्या लोकांनी ग्रामदानात लवकरच करून आपल्या गांवाच्या विकासाला सुरवात केली. आपल्या गांवाला "ग्रामदानी" हा शब्द जोडला गेला तेव्हां आपला विकास करण्याची जबाबदारी आपलीच आहे असे जाहीर करून ते कामाला लागले.

त्यांची प्रयत्नशीलता पाहुन अन्य जनहि त्यांना मदत करूं लागले. त्याचा परिणाम हळूहळूं चांगला होत गेला. कधी कधीं बाहेरची मदत चांगले काम बिघडविण्यासहि कारणीभूत होत असते. तेवढे मदत घेणाऱ्यांनी जपावयास मात्र हवे.

कांही गांवे विकासाच्या मार्गावर असतात, पण 'ग्रामदानी' हा शब्द आपल्या गांवाला इतक्यांत लागूं नये म्हणून फार काळजी घेतात. एकदा कोणी संन्यास घेऊन आपली जनांत प्रसिध्दि केली तर मग त्याच्यावर नियम पाळण्याची जबाबदारी पडतेच. त्या नियमानी आत्मबल वाढवून विकासाच्या मार्गावर चालावे लागते. पण जर कां चुकले तर खाली पडण्याची भीति त्याच्यापेक्षा प्रेक्षकांनाच जास्त वाटते. त्याप्रमाणें आज बरीचशी गांवे विकासाच्या मार्गावर असून देखील, व ग्रामदानी गांवाच्या तोडीची कामें करीत असतांना सुद्धां, 'ग्रामदानी' ह्या शब्दाचा स्पर्श न व्हावयाची दक्षता कांही प्रमुख गांवकरी बाळगतात. कारण स्पष्ट कल्पना त्यांना असते कीं, गांवाचे भले करतांना आपलेही कांही प्रथम गमवावे लागते. एवढी तयारी झाली तर मग कोठेच कमतरता भासणार नाही. पण आज तीच कमी आहे, हे कांही लपलेले नाही. त्यासाठीं धीरानेच काम घेऊन आपले समजविण्याचें कार्य, पू० विनोबाजींचा आशीर्वाद घेऊन, त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली चालूं ठेवावयास हवे.

प्रथम हेमडीच्या गांवकऱ्यांनी आपल्या विखुरलेल्या झोपड्या मोडून, एकत्र येऊन, वसाहत करण्याचा निर्धार केला. आदिवासी कल्याण विभागाकडून प्रत्येक कुटुंबामागे मिळणारी आर्थिक मदत रु० ७५० व स्वतःचे श्रम भरीला घालून भरपूर हवा, उजेड व जमीनीला ओल न यावी म्हणून थोडे उंच असें ओटे बांधून घेऊन, त्यावर खांब उभारून, बंगलोरी कवेलूचे छप्पर उभारले व नंतर आवश्यकतेप्रमाणे आडोश्याच्या जागा, सामान सुमानाची सुरक्षितता म्हणून कांही कुडाच्या भिंती घालून आपली सोय करून घेतली.

गांवकरी एकत्र येऊन वसाहत करून राहूं लागल्यानंतर गांवकऱ्यांना पूर्वीच्या पद्धतीत व आजच्या पद्धतीत काय फरक, लाभ दिसून आला असा एक प्रश्न श्री० सोवनी यांनी एका गांवकरी प्रमुखाला विचारला असतां, त्याचेकडून उत्तर मिळाले कीं, आम्हाला आमच्या कुटुंबाच्या जीवाचे, मालमत्तेचे, पिकांचें, हिंस्त्रपशु, जंगली जनावरें, व अन्य लुटारू यांपासून सामुहिक पद्धतीने संरक्षण करणे फार सोपे झालेले आहे.

हेमडी गांव ग्रामदानी झाले. वसाहत झाली. सामूहिक भावना वाढीला लागली. अस्ताव्यस्त असलेली शेती वसाहतीच्या शेजारच्या जागेसह उठित करून पिकाखाली घेण्यांत आली. आज त्यांच्या गांव मालकीची जागा २५ एकरांवर भातशेती खाली आलेली दिसत आहे. भातशेतीला हुकमी पाण्याची आवश्यकता असते. नुसते पावसाच्या भरंवशावर राहून चालणार नाही ही त्यांना जाणीव झाली. जवळच एक ओढा पावसाचे पाणी पहाडावरून खळखळ वाहवत नेऊन नदीला मिळवणारा होता. नदीचे पाणी समुद्राला जाऊन मिळते मग ह्या नैसर्गिक सोयीचा फायदा आपणच कां घेऊं नयें ? हा विचार गांवकऱ्यांच्या मनांत शिरला म्हणा कीं शिरविला गेला. सुपरिणाम झाला. पहाडाच्या पायथ्यापासून वाहत आलेला ओढा जरा उंच अशा जागी, जेथून भातशेतीला पाणी जरूरीप्रमाणें घेतां येईल अशा सुयोग्य ठिकाणीं, पाट बांधून उपयोगांत घेतला. पहाडाच्या पायथ्या पायथ्याने पाण्याचा प्रवाह भातशेतींत घेण्यासाठीं गावकऱ्यांनी -स्त्री, पुरुषांनी-आपल्या परिश्रमानें पाट खोदून काढला व हुकमी पाण्याची सोय करून घेतली. जादा पाणी समुद्राला जाईल अशीही त्यांनी सोय आधींच सुरक्षिततेच्या दृष्टीने करून ठेवली.

भातशेतीला तसेच नाचणी, रताळी आदि पिकांना हुकमी पाणी मिळाल्याने सामूहिक पद्धतीचा स्वीकार केल्याने, श्रमाची वानवा नसल्याने व गांवची गुरे एकत्र झाल्याने कंपोस्ट खताची भर पडली. मग उत्पन्न कां वाढणार नाही ? सहजच दरवर्षी त्यांचे उत्पन्न वाढूं लागले. पोटाला पुरेसे खावयास मिळूं लागेल अशी योजना बनवली गेली. पूर्वीच्या पद्धतिप्रमाणे सावकाराकडील कर्ज पावसाळ्याच्या प्रारंभी आणावे. पीक येतांच त्याची फेड करावी. परत मोल मजूरीला लागावे. हा त्यांचा क्रम होता. ह्या क्रमांत श्री. निरंजनभाई यांनी गांवकऱ्यांना समजाऊन देऊन बदल घडवून आणला. गांवकऱ्यांची पुरेशी तयारी झालेली पाहून गांवाची सहकारी संस्था रीतसर रजिस्टर करून घेतली. सरकारी सहायता कर्जरूपाने मिळवली. कर्ज बिन व्याजी व हप्ते वारीने फेडण्याचा करार असल्याने बरीच अनुकूलता निर्माण झाली. १५००० रुपयांच्या आसपास कर्ज मिळविले. त्यांतच रबी पिकाच्या पाणी पुरवठ्यासाठी एक ५ हॉर्सपॉवरचे ऑईल इंजिन मिळविले. इतकी सवलत मिळताच गांवकऱ्यानी सावकारी पाशातून सुटका करवून घेण्याचा निर्धार केला. सावकारांशी बोलून जुन्या कर्जांची फेड हप्तेवारीने करूं असे आश्वासन दिले. नवीन कर्ज सावकारांकडून घ्यायचे नाही हा निश्चय केला. आज त्यांच्या श्रमाने निर्माण झालेले धान्य त्यांच्या १०४ जीवांना ९ महिने पुरेल इतपत व्यवस्था झालेली आहे. अजून तीन महिने पुरेल एवढे धान्य, जी थोडीशी खाणारी तोंडे पुढे वाढतील त्यांचाही विचार करून, वाढविण्याची त्यांची सर्वतोपरी तयारी चाललेली आहेच. नवीन भातशेती खाली जमीन आणली जात आहे. उत्पन्नहि भरपूर प्रमाणांत घेण्यासाठी प्रयत्न होतीलच.

रबीचे पीक घेण्यास आज हेमडी गांवकऱ्यांजवळ जमीन व पाण्याची नीट व्यवस्था नाही. म्हणून गांवा शेंजारच्या सडकेच्या पलीकडे जवळच वाहात असलेल्या नदीच्या कांठची जमीन, तात्पुरती कां होईना, आपल्या शेंजारच्या गांवच्या आप्तेष्टांकडून मिळवून, नदीच्या डोहातील भरपूर पाणी ऑईल इंजीनच्या साह्याने घेऊन, कांही बागायती शेती करण्यास यंदाच नव्याने प्रयत्न सुरू झालेला आहे. अशा प्रकारे शेतीचे काम संपत्तिदानातून अधिक एक बैलजोडी व जिल्हा परिषदेकडून टोणग्यांची एक जोडी मिळवून व आधीच्या बैलजोड्या अशा एकूण १२ जनावरांची मदत घेऊन स्वतःचे पराक्रम खर्ची घालून, उन्नतीला पोचवण्याची सतत धडपड सुरू असलेली दिसून येत आहे.

www.vinoba.in

शेतीत काम नसेल तेव्हा जेवढ्यांना पूर्वीप्रमाणे जंगलातील कामे मोल मजूरीने करण्यास पाठविणें आवश्यक असेल तेवढ्यांना पाठविण्यांत येत असतेच. अशा प्रकारें नित्य उद्योगात राहून गांवकरी सुखी जीवन घालवूं इच्छितात हे दर्शन झाले.

नुसता पोटापाण्याचा प्रश्न सोडवून जीवनाची गरज भागत नाही. सुधारलेले जोवन जगताही येत नाही याची त्यांना जाणीव झालेली दिसून आली. आदिवासीयांना वस्त्र फार थोडे, लज्जा रक्षणापुरते, लागते. थंडी वाऱ्यापासून बचाव करण्याची इच्छा असते पण निसर्गाच्या साह्याने कसे बसे जीवन कंठीत असतात. हीहि स्थीति सुधारावी म्हणून अंगभर वस्त्र स्त्री पुरषांना मिळविले पाहिजें ही इच्छा निर्माण झाली. त्यांतूनच वस्त्रस्वावलंबनाचा पाठ त्यांना शिकविला गेला. त्याचा त्यांनी स्वीकारही केला. गांवात २० किसान चरखे आणले गेले- पेळूचा पुरवठा प्रारंभी केला गेला. त्यावर स्त्री, पुरुष, मुले, मुली सूत कातावयास शिकलीं. हळूंहळूं त्या कलेत प्राविण्य मिळविण्याची धडपड वाढूं लागली. सुतांत समानता व मजबुती वाढावी ह्याकडे लक्ष खेचले गेले. तीहि प्रगति समाधानकारक होत असलेली दिसून आली. हे स्थिर रूपाने चालत रहावे म्हणून रुई संग्रह, पेळू बनविण्याचे यंत्र, किसान चरख्यांच्या संख्येत वाढ व काही अंबर चरखें आणण्याचा प्रयत्न चालू आहे ह्या सर्वांच्या पुढची पायरी म्हणजे आमचे सूत आम्हीच विणूं ही आकांक्षा निर्माण झालेली आहे त्यांच्या ज्या भावना प्रगट होत होत्या त्यातून त्यांची वाटचाल दिसून येत होती. हळूंहळूं तीहि पूर्ती ते करूं शकतील. आपलेच लोक पेळू बनवतील, अंबर चरखे चालवतील, व स्वतःचे सूत विणण्यास शिकतील ही भावना त्यांची वाढीला लावली जात आहे। आशा वाटत आहे कीं ते लवकरच ह्यांत अधिक प्रगति दाखवतील.

शिक्षणाची लालसा

अन्न व वस्त्र पुरेसे मिळाले तरी आजच्या जगांत आम्ही पुरे पडूं शकणार नाही. तर त्याला शिक्षणाची जोड मिळाली पाहिजे, हा उपयुक्त विचार श्री. निरंजनभाईंनीं गांवकऱ्यांना दिला. त्यानाही त्याची आवश्यकता हळूंहळूं पटू लागली. शिक्षणाची भूक वाढली आहे हे पाहून श्री. निरंजनभाईंनी गांवकऱ्यांच्या मुलांची, प्रौढांची शिक्षणाची सोय आपल्या कन्येकरवी करवली. आज चि. शोभाताई आपल्या ऐन उमेदीचा काळ आदिवासीयांच्या सेवेत घालवीत आहेत. त्यांची काम करण्याची शैली पाहून कोणालाही हेवाच वाटेल. इतकी खरी कामाची लगन असावयास हवीच. त्या पुरुषांचा प्रौढवर्ग रात्री घेतात. मुलामुलींचे शिक्षण दिवसभर करतात. स्त्रियांनाही साक्षर करण्याचा प्रयत्न करतात. पण स्त्रियांच्या बाबतींत यश कमी मिळते हा त्यांचा अभिप्राय राहिला. इतर प्रगति बरी आहे. शाळेसाठी स्वतंत्र, टुमदार इमारत झाली आहे. पाट्या पुस्तके मिळवली आहेत. अन्यही साधनांची पूर्ति केली जात आहे. अशा प्रकारे शिक्षणाची वाढती भूक वाढविणारे व त्याची पूर्ति करणारे लाभले म्हणजे मग कशाचीच उणीव राहणार नाही.

साम्ययोग

अन्न, वस्त्र व शिक्षण ह्याच्याच जोडीला सामूहिक जीवनाची जोड हवी म्हणूनच की काय हेमडीच्या कातकऱ्यांनी सामूहिक जीवनाचाही स्वीकार पूर्णांशाने केला. आपण सहकारी कारखाने, शेती व अन्य उद्योग चालतात हे पाहतच आहांत. पण त्याही पेक्षां पुढे जाऊन गांवाची चूल एक व एकत्र भोजन ह्याचीही त्यांनी सुरवात करून दिली आहे. हा प्रयोग अनेक ठिकाणी होतो. पूर्वी मोठें मोठे सामूहिक रसोडे चालत असत. आज फक्त छात्रालयांत चालत असतांना दिसून येतात. पण घरांतील स्त्रिया, मुले, मुली, पुरुष, सर्व गांवकरी एकत्र जेवतात हे दृष्य क्वचितच पहावयास मिळत असते. ते दर्शन हेमडीच्या कातकऱ्यांनी करून दिले. त्यांत त्यांनी आपला अनुभव सांगितला की, घरोघरी चुली रोजच्या रोज पेटत असल्याने घरातील कामातच फार वेळ जातो. व बाहेरील कामाला कमीत कमी वेळ-विशेषतः स्त्रियांना-मिळतो. आतां नवीन पद्धतीत बराच बदल झालेला आम्हाला दिसतो. याचा अर्थ असा ही नव्हे कीं, प्रत्येक घरांतील चूल काढून टाकली गेली आहे. चुली आहेत. फक्त रोज पेटविल्या जात नाहीत. कधी कधी घाई गर्दीच्या वेळीं, घरांतील कर्ती स्त्री आपल्या माणसासाठी चटकन काहीतरी करून देऊन त्याला गांवाच्या कामास जाण्यास मोकळे करून देत असते. सामूहिक रसोड्यातील ठराविक वेळ अशा वेळीं नडते. तेवढे सांभाळाले जाते. दोन चार स्त्रियां पाळीपाळीने भात रांधतात. भाताशीं कांही कालवण असते. तेवढ्याला फारशा स्वयंपाक्यांची जरूरी नसते. अशा तऱ्हेने अनेकांचा वेळ वाचत आहे व साम्ययोगाचे दर्शन येथे होत आहे.

हे दृश्य लोभनीय आहे. ह्यांत हेमडीच्या शेतकऱ्यांना यश लाभले ही कौतुकास्पद गोष्ट आहे. नेमके ह्याच प्रयत्नांत अनेक ठिकाणीं अपयश आलेले आहे. यांतले थोकेही लक्षांत घेतले पाहिजेत हा प्रयोग यशस्वी करून दाखविण्यांत सर्वांनी भागीदारी घेऊन जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन केले पाहिजे. हा प्रयोग सततच चालत राहिला पाहिजें तरच निरनिराळ्या क्षेत्रांत प्रगति करण्यास वाव राहणार आहे. हा प्रयोग कायम टिकविण्यास देवादिकांचेही सहाय्य हवे असते. त्या दृष्टीने त्यांनाही तृप्त ठेवले पाहिजेंच. ईश्वर सामर्थ्य वाढवो हीच मागणी आहे.

हेमडीच्या कातकऱ्यांचे जीवन अधिक समृद्ध बनावे म्हणून दूध उत्पादन केंद्राची जोड दिली गेली आहे. आठ म्हशी दुभत्या आहेत. पुढे त्यांत वाढ होईलच. जोड उद्योग म्हणून कांही वृक्षारोपणही झालेले आहे. नारळींची झाडे लावलेली आहेत. काजूची रोपे लावलेली आहेत. एक मोठी विहीर बागायतीसाठी खणली जात आहे. एकंदरीत गांवकरी आपले जीवन समृद्ध बनविण्यासाठीं श्री. निरंजनभाई मेणसे, श्री. शोभाताई मेणसे व श्री. विष्णूभाई ठाकूर यांचे नेतृत्व मान्य करून धडपडत आहेत. सर्वांगीण उन्नति करून यशाची एक एक पायरी वर चढत आहेत असें दिसून आले. तसेंच शेजारच्या गांवाना अनुकरण करण्यासही शिकवूं लागले आहेत. इतरांचे सहकार्य मिळाले तरच हें वैभव टिकेल हें ते समजून चुकले आहेत.

अशा प्रकारें हेमडी गांवाचे दर्शन घडले. बरेचसे पहावयास मिळाले. शिकण्यासारखेंही खूपच आहे असे वाटले. आनंद मिळाला. ईश्वर अशी दर्शनीय स्थाने अधिक बनविण्यास आम्हा कार्यकर्त्यांना पुरेसे सामर्थ्य, बुद्धि देवो. हीच अखेरची प्रार्थना आहे.

---o---

देवा ! तुझ्या दासांना सदा दुःखच कां !

(पान २ वरून)

म्हणा क्षणभर शरीर चालण्यास असमर्थ झाले. पण क्षणभरच !

उदंड आत्मशक्ति असलेल्या महान व समर्थ आत्म्याला असमर्थता कधी जिंकू शकेल काय ? अमाप कार्यशक्ति असलेल्या कर्मयोग्याला दुर्बलता कधी कर्मापासून परावृत्त करूं शकेल काय ? कदापि नाही.

देवाच्या सौख्यार्थ त्रिपाद भूमीचे दान बली राजाला मागून, तीन पावलांत त्रिभुवन व्यापणारी बटु वामन मूर्ति! तो वामनावतार! आणि आज संपूर्ण विश्वांत शांति व समता नांदावी व अखिल मानव जात सुखी व्हावी म्हणून भूदान मागणारा हा आधुनिक वामनावतार ! जनता जनार्दनाच्या कल्याणार्थ झटणारी ही बटु वामनमूर्ति ! मूर्ति छोटी, पण कीर्ति मोठी। अन् उदंड कर्तृत्वशक्ति ! धैर्याचा मेरु, शांतीचा सागर। ध्येयाची यशस्वी वाटचाल करणारा यात्रेकरू कधी थांबेल का ? कधीहि नाही. बालकृष्णाला नंदागृही घेऊन जाणाऱ्या वसुदेवाला दुथडी भरून वाहणाऱ्या यमुनेने वाट दिली. तसेंच ह्या कृष्ण भक्ताला-निष्काम कर्मयोग्याला-गीतेच्या भाष्यकाराला-ही भवनदी वाट देईल. तो भवनदी तरून जाईल व इतरांना तारून नेईल. ध्येयाची वाटचाल करणाऱ्या ह्या यात्रिकाजवळ ध्येय चालत येईल. ध्येयाचा कल्पवृक्ष समोर उभा ठाकेल !

ज्या आचार्यांनी गीतातत्व सर्वांना विशद करून सांगितले, गीतारूपी दुग्धावर जें जगले, व "गीताई ही ईश्वराने माझ्या हातून घडवलेली सर्वोत्तम सेवा मी समजलो आहे व तद्नुसार माझें जीवन असो," असे मागणे मागितले, त्यांना गीतेचा उद्गाता भगवान श्रीकृष्ण उदंड आयुष्य व अगणित कार्यशक्ति देवो, हीच त्याच्या चरणी प्रार्थना !

माते ! भगवद्गीते ! तुझ्या लाडक्या सुपुत्राला जवळ घे, त्याचा श्रमपरिहार कर, त्याला अधिक कार्यप्रवण कर ! आचार्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचे झाल्यास--

"गीताई माउली माझी तिचा मी
बाळ नेणता
पडतां रडतां घेई उचलूनि कडेवरी"

ह्या त्यांच्याच काव्यपंक्ति उद्धृत कराव्या लागतील.

—दा. श्री. मोडक, पातुर्डा

संपादक :- श्री. गोपाळराव काळे, श्री. वसंतराव बोंबटकर
प्रकाशक:-श्री. वसंतराव बोंबटकर
मुद्रक:-गो. भा. जोशी, भास्कर प्रेस, वर्धा.

साम्ययोग दैनिक, ता. २८-११-६४ अ. २०२ र. नं. ए. न. २३
विनोबा वार्ता, मगनवाडी, वर्धा (म. राज्य)

www.vinoba.in